
МЕТОДИКА НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ

УДК 373.2:81'233(072)

**РОЗВИТОК У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ПОЧУТТЯ
СОВІСТІ ЯК РЕГУЛЯТОРА МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН**

Аніщук А. М.

У статті розкрито сутність поняття "совість", показано розвиток у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин.

Ключові слова: внутрішні етичні інстанції, совість, совісний, безсовісний, сором, провина, рефлексивні емоції, міжособистісні взаємини, моральне виховання.

В статье раскрыта сущность понятия "совесть", показано развитие у детей старшего дошкольного возраста чувства совести как регулятора межличностных отношений.

Ключевые слова: внутренние этические инстанции, совесть, совестливый, бессовестный, стыд, вина, рефлексивные эмоции, межличностные отношения, нравственное воспитание.

The article reveals the essence of the concept of "conscience" and shows the development of a sense of conscience in preschool children as a regulator of interpersonal relationships.

Key words: internal moral instances, conscience, conscientious, unscrupulous, shame, guilt, reflection emotions, interpersonal relationships, moral education.

Реформування змісту дошкільної освіти в Україні забезпечується реалізацією компетентнісної парадигми, яка орієнтує педагогів на впровадження у педагогічну практику цілісного підходу до розвитку особистості. Сучасність ставить особистість в умови, де без здатності швидко й адекватно реагувати на дійсність неможливо реалізувати власні бажання та ідеї. Такі якості, як уміння керувати своєю поведінкою і способами спілкування, дотримання моральних норм і правил у взаєминах з іншими людьми, прагнення бути справедливим, відповідальним, толерантним, здатність орієнтуватися у нових обставинах, відчувати своє місце серед інших людей, керуватись совістю як внутрішньою етичною інстанцією є сферою соціального розвитку дитини.

Одним із основних завдань освітньої лінії "Дитина в соціумі" за програмою розвитку і виховання дітей "Я у Світі" [7] є розвиток у дитини внутрішніх етичних інстанцій, зокрема совісті як регулятора взаємин. Показниками компетентності на кінець дошкільного віку мають стати: усвідомлення дитиною добра і зла, вміння пояснити свої вчинки, схвалити або засудити їх, вміння, за відсутності контролю, стимулювання та заохочення діяти відповідно до соціальних норм, не порушуючи їх, виявляти почуття гідності, мати елементарне уявлення про зміст та відмінність понять "совісний" та "безсовісний", керуватись совістю як внутрішньою етичною інстанцією, уміти товаришувати, цінувати друзів [1; 7].

Ігнорування дорослими або недооцінка розвитку у дитини почуття совісті негативно позначається на процесі морального виховання, оскільки у дошкільника формується звичка поводитись морально лише після нагадування, вказівки або зауважень авторитетного дорослого [7]. Тому система дошкільної освіти має забезпечувати виховання моральності, здатності дошкільника орієнтуватися на совість як внутрішню етичну інстанцію, бути безкорисливим, надавати підтримку і допомогу тим, хто цього потребує, визнавати чесноти інших людей.

Метою нашої статті є: показати розвиток у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин.

Визначення поняття "совість" подано у тлумачному словнику Д. Ушакова: совість – внутрішня оцінка, внутрішня свідомість моральності своїх вчинків, почуття моральної відповідальності за свою поведінку; у тлумачному словнику В. Дала: совість – моральна свідомість, моральне чуття або почуття в людині; внутрішня свідомість добра і зла; скарбниця душі, в якій відгукується схвалення чи осуд кожного вчинку; здатність розпізнавати якість вчинку; почуття, що спонукає до істини і добра, відвертає від брехні і зла; мимовільна любов до добра і до істини; природжена правда, в різній мірі розвитку.

Психологи та педагоги класифікують поняття совісті по-різному, зокрема, Л. Колберг становлення совісті розглядає як стадії морального розвитку, О. Кононко – як почуття, В. Демиденко, С. Якобсон – як внутрішнє мірило якості вчинків, В. Сухомлинський – як внутрішню детермінанту розвитку моральної особистості, Р. Снайдер – як внутрішній керманіч поведінки дошкільника.

Совість включає в себе ідеї, норми поведінки, принципи, обґрунтування цих ідей, норм, принципів, оцінює ставлення, почуття і практичні дії. Вона є внутрішнім регулятором і контролером вчинків і думок особистості, що діють у чотирьох напрямках, як рушійна сила, спрямована на дотримання моральних принципів; забороняючий фактор, що попередньо засуджує особистість за вибір чи дію, які ще не здійснились; корегуючий механізм у процесі особистісної дії; контролер, який оцінює вчинки особистості і викликає відповідні моральні переживання.

Совість властива лише особистості. Як зазначає О. Кононко, одним із важливих методологічних положень є теоретичне узагальнення, згідно з яким початком людського типу життєздійснення є момент, коли людина робить життя предметом своєї свідомості та волі. Важливе значення має рефлексія, зокрема соціальна, яка дає особистості змогу співвіднести свої особливості з очікуваннями інших людей, будувати свою поведінку, зважаючи на їхні можливі реакції [3]. З цим явищем пов'язані так звані "рефлексивні емоції" – сором, провина, совість. Сором виникає, коли дитина відчуває, що не відповідає очікуванням дорослих людей. Відчуваючи сором, дитина зосереджується на тому, що про неї подумують інші. Почуття провини засвідчує зародження у дитини здатності хвилюватися з приводу якостей, за які вона відчуває відповідальність. Совість зароджується пізніше, базується на почуттях сорому і провини, виступає свідомою моральною відповідальністю за себе та інших, засвідчує здатність диференціювати добро і зло [3].

Одним із важливих новоутворень старшого дошкільника, що впливає на характер і динаміку соціального розвитку дитини, є поява перших внутрішніх інстанцій, зокрема зародження зачатків совісті як внутрішнього регулятора поведінки та діяльності дитини; віднині дошкільник орієнтується не лише на моральну норму, запропоновану дорослим, а й на власне суб'єктивне ставлення до неї, свої переживання. Зростаюча особистість проявляє спроможність поводитися морально не лише за умови контролю за її поведінкою, діяльність з боку дорослого, а й за його відсутності. Для дошкільника все більшого значення набуває дане ним слово, малюк вчиняє добре не лише заради схвалення і нагороди від дорослого, а й внаслідок елементарного почуття обов'язку, відповідальності перед іншими людьми [4].

Отже, у дошкільному віці совість лише починає формуватись, виконуючи функцію самоконтролю. Почуття совісті свідчить про те, що поняття обов'язку як чогось зовнішнього, примусового переростає у внутрішній план у вигляді наказу, вимоги. Можна сказати, що дитина має совість, коли вона засвоїла моральні принципи і виконує їх без зовнішніх спонукань. Дитина з розвиненою совістю спроможна утриматися перед спокусою порушити заборону або вимогу навіть тоді, коли впевнена, що про це ніхто не дізнається. Вона часто сама визнає те, що зробила, прагнучи виправити становище, загладити провину.

Правильно роблять ті батьки й вихователі, які не вимагають від дошкільників дати визначення складних етичних понять, а вдаються до пояснень на прикладах з їхнього життя або з життя близьких людей. Звернення до особистого досвіду дає можливість з'ясувати, які саме етичні поняття дітьми не засвоєні. Етичні уявлення дошкільника особливо чітко проявляються у тому разі, коли він сам намагається пояснити мотиви своєї поведінки, інтерпретувати прояви тих чи інших моральних (неморальних) почуттів. Усвідомлення дитиною суті поняття

"совість" готується всім вмістом етичного виховання в сім'ї. І важливу роль тут відіграють етичні потреби, оскільки особливо гостро розкаяння виявляються у дитини при усвідомленні того, що вона комусь заподіяла шкоду.

Відомі психологи Е. Аркін, О. Запорожець, В. Котирло, О. Кононко та ін. стверджують, що важливою умовою розвитку моральних почуттів у дошкільників є створення дорослими життєрадісної атмосфери, яка сприяє становленню оптимістичного настрою, відчуття захищеності, зацікавленості тим, що відбувається навкруги. Важливою умовою розвитку моральної позиції дошкільника, його позитивного емоційного ставлення до оточення є формування у нього довільності поведінки – вміння стримувати себе, мобілізуватися для подолання труднощів, здатність діяти свідомо, а не імпульсивно. Особливої уваги дорослих потребують: поглиблення, розширення уявлень дошкільника про ті чи інші етичні категорії, про зміст та особливості вияву людиною тих чи інших моральних почуттів; розвиток у дитини вміння диференціювати різні моральні почуття, розпізнавати їх, називаючи найпростіші, а також пояснювати значення того чи іншого почуття для оточення.

Одним із ефективних методів морального виховання Є. Суботський вважає метод "зміни позиції", який можна застосовувати в процесі засвоєння дошкільниками етичних категорій, зокрема поняття совісті. Дітей старшого дошкільного віку можна залучати до виконання ролі "вихователя", час від часу покладати на них відповідальність за самостійне визначення змісту, призначення, доцільності тієї чи іншої моральної норми, а також контроль за її дотриманням у практиці взаємин з однолітками [8]. Даний прийом пропонує використовувати і О. Кононко. На її думку, прийом "зміни позицій" з пасивного споживача готової інформації на активного ґрунтується на зміні ставлення старшого дошкільника до самого себе, на формування моральної самооцінки, на розвиток позитивного уявлення про свої можливості. Прийом спонукає дошкільників керуватися вимогами, які ставляться тим стандартом поведінки, що відповідає високій соціальній ролі [4].

Особливої уваги дорослих потребує педагогічна оцінка: процес її вироблення, критерії визначення, словесне оформлення, емоційне навантаження. Ситуація оцінювання вимагає від батьків та педагогів високої культури, вимогливості до себе, відповідального ставлення до своїх оцінних суджень, поінформованості у мотивах моральної поведінки дітей. За допомогою оцінок авторитетних дорослих моральні почуття можуть бути піднесені до найвищих людських чеснот, набути особливої значущості, привернути увагу дитини.

Дорослі мають пам'ятати, що важливими регуляторами поведінки дитини є почуття совісті, самоповаги, власної гідності. О. Кононко пише, що "голос совісті" дається взнаки в ситуаціях, які вимагають від малюка здатності розв'язати нескладну моральну колізію (наприклад, здійснити вибір: одержати незаслужене схвалення або визнати використання неправомірних дій для одержання бажаного). Муки сумління, болісне каяття, переоцінка цінностей, готовність діяти совісно – всі ці прояви рефлексії, як стверджує науковець, сприяють справжньому моральному самовизначенню особистості, нехай поки що в найпростіших життєвих ситуаціях [4, с. 65]. Спроможність малюка визнати свою провину, відмовитися від незаслуженої похвали, змінити свою поведінку свідчать про його особистісне зростання.

В. Котирло зазначає, що у дітей слід розвивати потребу у взаєморозумінні або співпереживанні як емоційному вияву взаєморозуміння. Задоволення цієї потреби дає дітям змогу оволодіти нормами соціальної поведінки, засвоювати моральні стани, складати адекватне уявлення про особистість людей, що оточують, наблизитись до реалістичної самооцінки [5].

Значну увагу вихованню совісті у дітей дошкільного віку приділяла і М. Монтесорі. Даний аспект виховання вона переводить у площину проблем духовної сфери. Зазначає, що дух – це цілісність (як і інші частини людини: тіло і душа, розум, воля, почуття), яка має такі прояви, як інтуїція, совість. Відрізнити добро від зла – одне із призначень совісті; осуд чи виправдання – ще одне її призначення. Педагог стверджує, що добре і погане відрізняється внутрішнім відчуттям без морального пізнання, і за таких умов "добре" і "погане" є абсолютними, тобто будуть пов'язані із самим життям, а не з набутими соціальними звичками [6].

Її погляди на особливості конституції людини (триступінчасту її побудову: дух, душа і тіло) й необхідність плекання духовних сил малюків підтверджуються

дослідженнями науковців усього світу й, зокрема, вітчизняних: Е. Еріксона, В. Зеньковського, Я. Коменського, М. Рубінштейна, С. Русової, Л. Ушинського та ін. Вихователь має лише добирати адекватні засоби впливу на дітей, щоб пробуджувати вищі духовні почуття. З цією метою можна використовувати дитячий фольклор (народні ігри, приказки, прислів'я тощо) чи літературні джерела.

Ефективними методами виховання у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті є: використання художнього слова, ігрові прийоми, реальні життєві ситуації, приклад вихователя.

На думку О. Кононко, реальні життєві ситуації дають дітям можливість здійснювати реальний вибір, виходячи з потреб інших людей, проектувати його на реальні життєві умови, вчиняти на власний розсуд, приймати самостійне рішення, чинити по совісті. Вона розробила комплексну систему виховної роботи, в контексті якої у старших дошкільників формувалися зачатки почуття совісті як психологічного механізму, внутрішньої етичної інстанції, завдяки якій дошкільник виявляється здатним душевно відгукуватися на добро і зло, схвалювати чи засуджувати вчинки (власні та інших людей), розпізнавати їх якість, свідомо на них реагувати. В основі становлення елементарної совісті лежить усунення суперечності між позитивним образом "Я" як певної цілісності і ситуативним негативним образом своєї поведінки [3].

Комплексне виховання спрямовувалось на оптимізацію суб'єктивної активності дошкільників за умов предметно-практичної діяльності, створювались розвивальні умови для гармонізації спільної діяльності та спілкування дітей, на розвиток реалістичного образу "Я", збагачення знань дітей про себе, виховання емоційно-ціннісного ставлення до себе та здатності до саморегуляції.

Науковець пропонує використовувати з дошкільниками такі методи, як метод незакінченого оповідання, бесіди, моделювання ситуацій. Незакінчене оповідання проектує розвиток позитивного ціннісного ставлення до соціально значущої справи; бесіда – на уточнення й поглиблення уявлень дітей про самостійність і старанність. Моделювання ситуацій – на вироблення у дітей оптимістичного ставлення до труднощів, уміння зберігати конструктивну стратегію поведінки під час міжособистісних взаємин.

З метою розвитку емоційної чутливості О. Кононко радить використовувати прийом емоційного передчуття, виділений О. Запорожцем, суть якого полягає у зміщенні емоційного переживання з завершенням дії до її початку, оскільки здатність передбачати результати й наслідки своїх дій від початку, визначити емоційний характер взаємодії та її роль у продуктивності діяльності та спілкування суттєво позначається на формуванні почуття совісті [3].

Для розвитку вміння здійснювати моральний вибір Г. Хоріщенко радить застосовувати: аналіз творів художньої літератури, вчинків героїв, бесіди за змістом прочитаного, передбачення наслідків залежно від обраної стратегії поведінки, розгляд проблемних ситуацій, інсценування оповідань, колективне виконання справ з розподілом обов'язків. З метою виховання почуття совісті у дітей старшого дошкільного віку автор пропонує педагогам розв'язувати наступні завдання: розширити знання про норму "совісності", вчити знаходити аналогію вчинкам героїв оповідань та казок у реальному житті, викликати емоційний відгук, переживання з приводу негативного вчинку, вчити давати оцінку поведінці та вчинкам героїв, використовувати графічні моделі зображення вчинку як наочного образу [9]. У казках завжди говориться, що один з героїв чинить по совісті, а інший – безсовісний. Так, через літературу до дитини приходять усвідомлене розуміння совісті як морального принципу, за яким потрібно жити.

Класифікуючи вчинки дитини, дорослий як носій моральних правил і норм робить висновок щодо міри сформованості почуття совісності дитини. Як зазначає О. Кононко, виважені, вмотивовані, справедливі оцінки дорослих є для дитини хорошим орієнтиром у виборі соціальних ролей, а суворі, негативні оцінки авторитетних дорослих формують у малюка низьку самооцінку, невпевненість, низькі очікування щодо ставлення до нього однолітків [4].

Старший дошкільник намагається наслідувати інших, постійно потребує підтвердження того, що діє правильно. Бажаючи бути "правильною", дитина бере до уваги думку інших про неї. Єдиним залишається прагнення дитини вчинити

правильно, виконати доручення по совісті та отримати схвалення з боку авторитетних дорослих. Щоб сформувати у дитини уміння приймати правильне рішення, чинити по совісті, дорослий має пояснити критерій "правильності", назвати причини, що спонукають по-різному поводитися, означити, які існують ризики, проілюструвати сказане доступними прикладами.

Під час ігрової діяльності дошкільник з допомогою дорослого має опанувати корисні життєві установки, які слугуватимуть своєрідною підказкою у виборі правильної тактики поведінки. Варто привчати дитину ніколи не погоджуватися занадто швидко на пропозиції, які викликають сумнів. Дитині бажано обдумати почуття, обговорити його з рідними, а потім приймати рішення. Важливо, щоб під час бесід з дітьми педагог навчав дитину орієнтуватися в почутті "совість" і виявляти відповідні зразки соціально-моральної поведінки.

Темами бесід можуть бути: "Що таке провина і навіщо людині це почуття?", "На гостинах у Добра і Зла", "Де живе Совість?", "Друзі та вороги Совісті", "Якою буває Совість?", "Як стати совісним?", "Що означає бути справедливим?", "Про совість, совісність і безсовісність", "Що відчуває совісна та безсовісна людина?", "Як вирости відповідальною людиною?", "Про чесність і правдивість" та ін.

Таким чином, для виховання у старших дошкільників почуття совісті робота педагогів і батьків має спрямовуватись на вирішення наступних завдань: розвивати свідоме ставлення дитини до наслідків своїх вчинків, здатність аналізувати і регулювати власну поведінку, узгоджувати її з бажаннями та інтересами інших людей; збагачувати індивідуальний досвід дитини, спонукаючи її до застосування моральних знань і норм у реальних життєвих ситуаціях; вправляти дитину у виборі способів міжособистісної взаємодії. Розігрування конфліктних ситуацій з повсякденного життя дає дитині можливість бути свідомим активним учасником гри, проектувати вчинок, спонукати до формулювання правил поведінки для співіснування в колективі.

Література

1. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні : наук.-метод. посіб. / наук. ред. О. Л. Кононко. – К. : Ред. журн. "Дошкільне виховання", 2003. – 244 с.
2. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника : метод. посіб. до Базової прогр. розв. дитини дошк. віку "Я у Світі" / О. Л. Кононко. – К. : Світич, 2009. – 208 с.
3. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід) : монографія / О. Л. Кононко. – К. : Стило, 2000. – 336 с.
4. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 256 с.
5. Котирло В. К. Про генезис довільної поведінки в дітей / В. К. Котирло // Психологія : респ. наук.-метод. збірник. – К. : Радянська школа. – 1978. – Вип. 17. – 151 с. – С. 3–10.
6. Монтессори М. Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в Домах ребенка / М. Монтессори ; пер. со 2-го итал., испр. и доп. изд. с предисл. И. М. Соловьева. – 3-е изд. – М. : Задруга, 1918. – 335 с.
7. Програма розвитку дитини дошкільного віку "Я у Світі" (нова редакція) : у 2 ч. – Київ : ТОВ "МЦФЕР"-Україна, 2014.
 - А. Від трьох до шести (семи) років / О. П. Аксьонова, А. М. Аніщук, Л. В. Артемова та ін. ; наук. кер. О. Л. Кононко, 2014. – 452 с.
8. Субботский Е. В. Психологические основы нравственного развития личности дошкільника : автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д. психол. наук : спец. 17.00.07 "Общая и педагогическая психология" / Субботский Е. В. – Тбилиси, 1984. – 47 с.
9. Хоріщенко Г. Г. Виховання совістливості в ранньому онтогенезі / Г. Г. Хоріщенко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 8. – 392 с. – С. 225–228.